

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО;**

УДК 347.91/95

БОБРИК В.І.

**МАТЕРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА:
ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ
НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ ВИТРЕБУВАННЯ**

У статті досліджується матеріально-правова та процесуальна природа нового виду позовного провадження в цивільному судочинстві України – провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування. Визначається вплив цього виду провадження на подальшу галузево-матеріальну диференціацію цивільного процесуального законодавства. Аналізується позиція законодавця під час прийняття відповідних законодавчих змін. Розкриваються основні процесуальні засади, які має враховувати законодавець під час запровадження процесуального регулювання особливостей позовного провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування.

Ключові слова: *цивільне судочинство, позовне провадження, цивільне процесуальне законодавство, галузево-матеріальна диференціація, справи про визнання необґрунтованими активів.*

В статье исследуется материально-правовая и процессуальная природа нового вида искового производства в гражданском судопроизводстве Украины – производства по делам о признании необоснованными активов и их истребовании. Определяется влияние этого вида производства на дальнейшую отраслевую материальную дифференциацию гражданского процессуального законодательства. Анализируется позиция законодателя при принятии соответствующих законодательных изменений. Раскрываются основные процессуальные основы, которые должен учитывать законодатель при введении процессуального регулирования особенностей искового производства по делам о признании необоснованными активов и их истребовании.

Ключевые слова: *гражданское судопроизводство, исковое производство, гражданское процессуальное законодательство, отраслевая материальная дифференциация, дела о признании необоснованными активов.*

© БОБРИК В.І. – кандидат юридичних наук, завідувач наукового відділу (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України)

In the article the substantive and procedural nature of a new kind of action proceedings in the Civil Procedure of Ukraine – proceedings concerning the recognition of unjustified assets and their vindication. It determines the effect of this type of production in the industry further material differentiation of civil procedural law. We analyze the position of the legislator when adopting the relevant legislative changes. Disclosed basic procedural framework that the legislator should take into account the introduction of procedural control features of claim proceedings on the recognition of assets and their unjustified reclamation.

Key words: *civil proceedings, action proceedings, civil procedure law, sectoral differentiation of the material, case for recognition of unjustified assets.*

Вступ. Як відомо, Верховна Рада України 12 лютого 2015 р. прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» (набрав чинності 4 березня 2015 р.). Цим законом розділ III Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) з 4 червня 2015 р. доповнюється новою главою 9 «Особливості позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування».

Зазначене провадження без перебільшення можна визнати першим у цивільному процесуальному законодавстві видом галузево-матеріальної диференціації справ позовного провадження цивільного судочинства за рахунок інтеграції в цивільне процесуальне законодавство норм процесуального характеру законодавства у сфері запобігання й протидії корупції. Уже сам по собі факт внесення до ЦПК України такого нового процесуального інституту свідчить про актуальність для науки цивільного процесуального права такого нововведення, тому потребує відповідного наукового вивчення.

Питання вдосконалення цивільного процесуального регулювання й процесуального законодавства є предметом дослідження багатьох учених-процесуалістів, зокрема таких провідних українських і російських науковців різних часів, як С.С. Бичкова, О.Т. Боннер, С.В. Васильєв, Є.В. Васьковський, Н.А. Громошина, Ю.М. Грошевий, В.В. Комаров, І.Б. Коліушко, С.О. Короед, Р.О. Куйбіда, О.Г. Лук'янова, Д.Д. Луспеник, Е.М. Мурад'ян, В.А. Мусін, Є.В. Слєпченко, В.І. Тертишніков, Н.А. Чечіна, Д.М. Чечот, С.Я. Фурса, Д.М. Шадура, М.С. Шакар'ян, М.Й. Штефан, В.В. Ярков та інші. Їх праці стали теоретичною основою публікації. Науковці порушують переважно проблеми співвідношення процесуальних норм і тих матеріальних норм, які містять процесуальні елементи, розглядають межі допустимості втручання матеріального законодавства в регулювання процесуальних відносин, вивчають міжгалузеві зв'язки матеріального права з галузями процесуального права, виокремлюють колізії між процесуальними й матеріальними нормами тощо.

Постановка завдання. Водночас у юридичній літературі залишається недостатньо вивченим питання зосередження в ЦПК України матеріально-правових норм, що визначають особливості провадження в окремих категоріях спорів, а також матеріально-правова й процесуальна природа провадження в справах про визнання необґрунтованими активів і їх витребування. Метою статті є розкриття правової природи цього виду провадження та його вплив на подальшу галузево-матеріальну диференціацію цивільного процесуального законодавства.

Результати дослідження. Нова глава 9 розділу III ЦПК України передбачає передумови права на пред'явлення позову, зазначаючи, що позов про визнання необґрунтованими активів (тобто грошові кошти або інше майно, а також доходи від них) та їх витребування подається в інтересах держави прокурором упродовж строку загальної позовної давності з дня набрання законної сили обвинувальним вироком щодо особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування. При цьому визначається, що позов про визнання необґрунтованими активів і їх витребування може бути пред'явлено до таких

осіб: 1) особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування (це особи, зазначені в пункті 1 частини 1 статті 3 Закону України «Про запобігання корупції»), щодо якої набрав законної сили обвинувальний вирок суду за вчинення корупційного злочину або легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом; 2) особи, пов'язаної із зазначеними особами, тобто юридичної особи, яка є власником (користувачем) майна, щодо якого існують докази того, що воно отримане або що ним користується чи розпоряджається (розпоряджалася) особа, зазначена вище.

Процесуальний закон також покладає на прокурора процесуальні обов'язки щодо доказування в цій категорії справ, передбачаючи, що в разі пред'явлення позову до зазначених осіб прокурор вживає заходів щодо встановлення майна, стосовно якого існують докази того, що воно отримане вказаною особою або що ним користується чи розпоряджається (розпоряджалася) така особа. При цьому зауважується, що в разі встановлення такого майна обов'язковим є також пред'явлення позову до юридичної особи, яка є його власником (користувачем).

Крім того, новий процесуальний механізм передбачає також матеріально-правові підстави визнання в судовому порядку активів необґрунтованими: суд визнає необґрунтованими активи, якщо судом на підставі поданих доказів не встановлено, що активи чи грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких подано позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті на законній підставі.

Також процесуальний закон встановлює матеріально-правові наслідки задоволення судом такого позову. Так, активи, визнані судом необґрунтованими, стягуються в дохід держави, у разі визнання необґрунтованими частини активів у дохід держави стягується частина активів відповідача, визнана необґрунтованою, а в разі неможливості виділення такої частини – її вартість. За неможливості ж звернення стягнення на активи, визнані необґрунтованими, на відповідача покладається обов'язок сплатити вартість таких активів. Стягнення в дохід держави активів, визнаних судом необґрунтованими, здійснюється в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

Аналіз наведених норм нової глави 9 розділу III ЦПК України дає підстави для висновку, що провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування визначає механізм позбавлення відповідача (фізичної або юридичної особи) певного майна та повернення цього майна в дохід держави. Тобто мова йде про зміну виду власності з приватної на державну. Фактично йдеться про процедуру «цивільно-правової конфіскації» майна відповідача, якщо він не доведе законність їх набуття.

Нова глава містить як процесуальні, так і матеріальні норми. Зокрема, до процесуальних норм варто віднести передумови права на пред'явлення позову, визначення (у тому числі визначення позивача – прокурора як його процесуальну заінтересованість на порушення справи в суді), покладення на прокурора процесуального обов'язку щодо доказування стосовно переліку майна, перебування цього майна в певної особи та наявності у цієї особи властивостей відповідача в такій справі. До матеріальних норм необхідно віднести підстави для задоволення позову (що водночас становить предмет доказування), визначення суб'єктів (позивача й відповідача), строк звернення до суду з таким позовом, спосіб захисту права, що застосовується судом, і матеріально-правові наслідки задоволення судом такого позову.

З огляду на такий новий підхід парламенту до регулювання цивільних процесуальних відносин вважаємо за доцільне з'ясувати думку законодавця під час прийняття таких законодавчих змін у запропонованій редакції шляхом включення до ЦПК України самостійного виду матеріально-галузевого провадження з поєднанням норм як матеріального, так і процесуального характеру. Так, у пояснювальній записці до законопроекту немає чітких мотивів запровадження правового інституту витребування необґрунтованого майна шляхом внесення змін до ЦПК України щодо визначення підстав і правових наслідків витребування необґрунтованого майна.

Водночас Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України у своїх зауваженнях до цього законопроекту стверджує, що такі радикальні новації не враховують загальні

засади ЦПК України в контексті завдань і принципів цивільного судочинства, а також засадничі принципи вітчизняної кримінально-правової доктрини. Адже на відміну від кримінального процесу, у якому діє презумпція невинуватості, у цивільному судочинстві діє презумпція винності відповідача, тобто особа вважається винною, доки не доведе відсутність своєї вини.

З таким висновком важко погодитись, оскільки в новому механізмі діє саме презумпція вини відповідача: він вважається таким, що набув активи неправомірно, доки він не доведе (а суд не встановить), що активи чи грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких подано позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті на законній підставі.

Не можна цілком погодитись із зауваженням Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України щодо незрозумілості того, в інтересах якого саме органу державної влади чи органу місцевого самоврядування подаватиметься позов прокурора, а також які правові наслідки наставатимуть у разі незвернення прокурора з відповідним позовом до суду протягом загальних строків позовної давності. Адже, по-перше, позов подається прокурором саме в інтересах держави без зазначення конкретного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування (у такому випадку абзац 2 частини 2 статті 45 ЦПК України прямо визначає, що позивачем буде саме прокурор), а активи стягуються саме в дохід держави. По-друге, як уже було встановлено, норми щодо строку звернення до суду (строку загальної позовної давності, що складає 3 роки) є матеріальними, цей строк починається з дня набрання законної сили обвинувальним вироком та може бути поновлений, якщо його було пропущено з поважних причин (відповідно до норм Цивільного кодексу України), а відсутність підстав для його поновлення тягне за собою відмову в позові.

Потребують критики також зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України стосовно повноважень прокурора вживати заходи щодо встановлення майна, адже такі повноваження, як уже було вказано, є процесуальними та виникають у прокурора як позивача через норми ЦПК України для надання суду доказів із метою встановлення обставин, що входять у предмет доказування цієї категорії справ.

Водночас під час запровадження такого механізму законодавцю варто було врахувати також рекомендації щодо конфіскації активів поза кримінальним провадженням, розроблені спеціалістами Всесвітнього банку, стосовно забезпечення повернення викрадених активів, отриманих унаслідок злочинів, у тому числі й посадовими особами у вигляді хабарів [1].

Не зупиняючись на аналізі матеріально-правових підстав застосування конфіскації активів поза кримінальним провадженням (у тому числі переліку активів, відповідачів тощо), вважаємо за необхідне висвітлити основні процесуальні засади, які мав би врахувати законодавець під час запровадження процесуального регулювання особливостей позовного провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування.

По-перше, варто в новій главі ЦПК України чітко закріпити процесуальні норми й вимоги, що висуваються до доказування в цій категорії справ. Для цього необхідно закріпити в ЦПК України додаткові вимоги до позовної заяви прокурора, а також заперечення володільця активів, у тому числі чіткі критерії щодо доказування відповідачем «законності підстави» набуття ним активів або грошових коштів, необхідних для придбання активів, та критерії щодо допустимості використання позивачем певних засобів доказування (зокрема, непрямих доказів і показань із чужих слів).

По-друге, нова глава ЦПК України з огляду на мету, яку переслідує запроваджений механізм конфіскації активів поза кримінальним провадженням, має містити також відповідні процесуальні гарантії для осіб із потенційно законним інтересом щодо конфіскованого майна. Такі особи повинні обов'язково повідомлятися про початок судового провадження. Варто передбачити й процесуальний механізм забезпечення прав кредиторів, майнові інтереси яких забезпечуються заставленим майном, на яке вимагається звернути стягнення в порядку конфіскації активів.

Крім того, перелік осіб-відповідачів необхідно доповнити фізичними та юридичними особами, у власність яких було «переведено» (передано) спірні активи та які знали чи не могли не знати, що отримані ними у власність активи було набуто незаконним шляхом.

По-третє, варто більш чітко визначити підстави для ухвалення судового рішення. З огляду на принцип змагальності допускаємо можливість ухвалення рішення суду про задоволення позову, якщо належним чином повідомлені володільці-відповідачі залишили позов без заперечення, а активи – без витребування. Можливо, варто допустити також інститут мирової угоди в таких справах, у яких сторонам надавалася б можливість визначати, яке майно відповідача буде конфісковано за рішенням суду.

Не менш важливим аспектом є також гарантії відповідачу-власнику, який «виграє» справу та доведе законність набуття спірних активів. Зокрема, необхідно врегулювати, чи можна в цих випадках визнавати таке рішення суду преюдицією законності набуття відповідачем у власність активів у наступних майбутніх спорах, пов'язаних з оспорюванням відповідних правочинів щодо цього майна з попереднім його власником.

З огляду на транскордонний характер злочинів, пов'язаних із відмиванням коштів, здобутих злочинним шляхом, у ЦПК України варто приділити увагу також питанням міжнародного цивільного процесу. Зокрема, необхідно встановити процедуру отримання й виконання запиту іноземної держави на конфіскацію активів – нерухомого майна, що знаходиться на території держави.

Потребує розробки також механізм повернення активів потерпілій стороні, якщо така є, у тому числі й за кордон.

Висновки. Таким чином, вивчення правової природи провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування дає підстави для висновку, що запроваджений у ЦПК України механізм конфіскації активів поза кримінальним провадженням потребує більш детального процесуального регулювання, без якого неможлива побудова ефективного механізму цивільно-процесуального регулювання особливостей позовного провадження в справах про визнання необґрунтованими активів і їх витребування. Запровадження такого механізму та практика його застосування мають сприяти поширенню галузево-матеріальної диференціації цивільного процесуального законодавства на інші справи позовного провадження цивільного судочинства.

Список використаних джерел:

1. Гринберг Т. Возврат похищенных активов: руководство по конфискации активов вне уголовного производства / Т. Гринберг, Л. Сэмюэль, В. Грант, Л. Грей. – пер. с англ. – М. : Альпина Паблишерз, 2010. – 356 с.